

Egy másik utazás*

1978

Abban az időben, 1943 véres, fegyverzajos népvándorlásában több millió vendégmunkás tartott Németország felé. Ki a szegények harmadosztályú, fapados kupéjában tette meg az utat, ki százhuszad vagy kétszázad magával egyetlen marhavagonba préselve. Az egy főre jutó levegőmennyiségen kívül volt egy lényegesebb különbség a kétféle utazás minősége között. Mármint az, hogy a nincstelenség űzte vendégmunkások szabad akaratukból választották ezt az utat, a szovjet, francia és a többi hadifoglyok, elfogott partizánok, ellenállók, világnézetükért, fajukért vagy vallásukért üldözöttek a géppisztolyok csövének engedelmeskedve.

*

Fábri Zoltán *Magyarok* című új filmje – amely Balázs József hasonló című regényéből készült – a szegénység láthatatlan rabruháját viselő önkéntes vendégmunkásokról szól, akik a kis szabolcsi faluból indultak a határon túlra, hogy a katonának besorozott német parasztok helyett műveljék az ottani nagybirtokos földjét. A történelmi helyzet kegyetlen tréfája, hogy éppen az a fasiszta rendszer teszi lehetővé „meggazdagodásukat”, azaz az emberhez méltó élet alapvető létfeltételeinek megteremtését, amely rablóhadjáratot folytat Európa más népei ellen, megfosztva őket az emberhez méltó

---

* A Fábry Zoltán *Magyarok* (1978) című – Balázs József azonos című kisregényéből – készült filmjét elemző kritika az *Élet és Irodalom* 1978. február 25-i számában jelent meg.

élet alapvető feltételeitől. Mi több, magától a puszta élettől is. Egy esztendő múltán a kis magyar napszámos csapat, javakban meggyarapodva hazatér, de a hadköteles férfiakat már az első napon várja a SAS-behívó, viszi őket megint a vonat, ki a frontra, ki a halálba.

A regény és a film egyaránt a tizenkilenc éves József Attila *Magyarok* című verséből választja mottóját: „Leszámítva az ostobaságot, / múltunkat, életünket és a gyomraink, / ó jaj, mi igazán tiszták vagyunk, / nyisson ajtót nekünk a reménység!”

A regény és a film története egyaránt a fenti idézet második felét hangsúlyozza: „Ó jaj, mi igazán tiszták vagyunk”. Tiszták, ártatlanok és áldozatok. Tiszták, ártatlanok és áldozatok abban az értelemben, hogy az évezredek paraszti nyomor, a kizsákmányoltság, a tudatlanság leszűkíti a tekintetet a világ tágabb összefüggéseiről a betévő falat kenyérre, a zsír nélküli levesre, a létfenntartás elemi ösztönére. Az a fajta tájékozatlanság, naivitás azonban, amelyet a film megpróbál hőseiről elhíttetni, már egyszerűen képtelenségnek tetszik. Bizonyára éltek Magyarországon egymástól távol eső, elszórt tanyákon férfiak, asszonyok, akiknek fogalmuk sem volt a háború mibenlétéről (bár amikor katonafiúk halálhírét kézhez kapták, fogalmat alkothattak róla), mint ahogy hallottunk olyan japán harcosról is, aki harminc évvel a háború befejezése után, a történeletről mit sem sejtve, merészkedett elő rejtekhelyéről. Az a vasútállomással, kocsmával rendelkező faluközösség azonban, amit a *Magyarok* ábrázol, aligha teszi megemészthetővé a tényt, hogy lakói 1943-ban – amikor a második magyar hadsereg katasztrófája már bekövetkezett a voronyezsi fronton – azt sem tudják, valójában milyen háború folyik. Arra a kérdésre, tudják-e, kik harcolnak most, így válaszolnak: „Hát a népek”. Hitlerről sem hallottak, csak egyikük mondja róla: valami „katonavezér”.

Ezek a mégoly egyszerű emberek templomba, iskolába

jártak, Németországból leveleket írnak haza, s otthonról érkezett leveleket olvasnak. A fasiszta Magyarországon nőttek fel, amely körültekintően gondoskodott, hogy ideológiáját még a mezítlásos parasztyerekek kobakjába is beleverje a muszka veszedelemről, s megtanítsa a „csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország”-féle sovíniszta rigmusaira. A filmben egyfelől a tudatlanságnak, az elmaradottságnak, a nehéz testi munkától való elnyomorodottságnak valószínűtlenül mélységes sötétsége – amit a kiválasztott színészek nemegyikének arcvonása, testi fölépítése megkérdőjelez, de ezt teszi a hetyke, „magyaros”, túridanis virtus öntudata is –, másrésztől ugyanezeknek az embereknek a szájából a közhellyé lenyúzott filozofálgatások a magyarság történelméről. Ilyesfélék: „még nem tanulták meg a népek, hogy a magyarokkal nem érdemes cimborálni.” „...Mert figyeld csak meg: mikor győztek a magyarok, melyik csatában, hol? A magyarok még sohasem győztek, hacsak Árpád idejében nem...” Ezek szerint a múlt történelméből meglehetősen felkészültek. Csak éppen azt nem tudják, hogy 1943-ban ki kivel háborúzik.

*

Fábri Zoltán egész életművének éppen egyik legjelentősebb, legmegrázóbb vonása az a szinte önkínzó, drámai küzdelem, amellyel a fasizmus jelenségére, lélekdeformáló, ördögi kérdéseire próbál választ találni, s az egyén etikai felelősségére figyelmeztetni. Művészi személyiségének, példamutató gondolati igényességének ismeretében nehéz megérteni, éppen ő, hogyan kerülhetett a szemléleti leegyszerűsítésnek, az ábrázolás egysíkúságának erre a madártalan, ködös vidékére.

Mert a film ilyen általánosságokban mozgó megfigyeléseket közöl: aki szegény, az jó. Aki magyar szegény,

az kétszeresen jó. Szánja a német nagybirtokos kastélyának ablakából titokban meglesett koncentrációs tábor lakóit, tejet ad a deportált „polyák” asszony gyerekének, orvosságot szerez a lázas kicsinek a német uraságtól, aki ugyan nem szegény és nem magyar és a koncentrációs lágerbe zárt francia hadifoglyokat dolgoztatja földjén, de azért ő is jó; megtört apa, a fia az orosz fronton pusztult el.

A magyar napszámosok szép, tiszta, fűtött szobákban laknak, munkájukért jól megfizetik őket, mégis mintha magyarság-tudatuk valami különös üldözöttségi érzettel párosulna, amire itt a koncentrációs tábor közvetlen szomszédságában éppen nekik nem sok indítékuk van. Amikor egyikük, a tüdőbeteg Ábris fiú meghal, ordítva koporsót, harangszót, papot követelnek. „Mert egy magyarnak minden jó?!” „Mindenki a magyarral akar elbánni?! Mindenki a magyarra pályázik?! Azt hiszik, hogy nekünk a láda is jó?” Ahhoz képest, hogy szemtanúi voltak, amint egy vánszorgó szovjet hadifogoly csoport földre roskadó két emberébe közvetlen közélről géppisztolysorozatot eresztett a kísérő német katona, s még ennek előtte ugyanezt tette a parancsot megtagadó bajtársával; hogy látták a napi egyetlen nyers krumpli energiaforrásával dolgozó francia hadifoglyokat, a hazájukból elhurcolt lengyel asszonyokat és porontyaikat, azok után feltűnhetett volna nekik, hogy itt talán nem mindenki csak a magyarral akar elbánni. A magyar nemzethalál inkább komikus, mint tragikus hatású víziójáról már ne is beszéljünk, amikor a tüdőbeteg fiú álmában az égig nyúló fák sugaras erdejében a magyarok után kiáltozva bolyong, s találkozik egy kunyhója előtt üldögélő, süveges öregapóval, aki azt állítja magáról, hogy ő az utolsó magyar.

A szemléletről azonban mindenképpen beszélnünk kell. Már csak azért is, mert a *Magyarok* című film kényszerít, hogy beszéljünk róla.

Ha jól figyelünk, észrevehetjük, amint múlnak az évek, tudatunkban, ó jaj, igazán egyre tisztábbak és tisztábbak leszünk. Ez a tisztulási folyamat minden bizonnyal, nem függetleníthető az ötvenes években hangoztatott fölháborítóan igazságtalan általánosításoktól, amely a magyarokat „fasiszta népek” titulálta. Az elfogadhatatlan, egyoldalú állítások mindig megszülik az elfogadhatatlan, egyoldalú reakciójukat. Fasiszta népek nincsenek, mint ahogy a történelemben játszott szerepüktől függetlenül, nincsenek makulátlanul tiszta népek sem.

Ezzel kapcsolatban emlékeztetni szeretnék Jorge Semprun könyvére, *A nagy utazásra*. Ezt az utazást a francia ellenállási mozgalomban fegyveresen résztvevő „vörösspanyol” író százhuszadmagával egy marhavagonba zárva tette meg, ugyancsak Németország, de a lényegesen kényelmetlenebb koncentrációs tábor felé. Fasiszta nép-e a német nép, teszi fel a kérdést, az átélt szörnyűségek nem éppen elfogulatlanságra ösztönző élménye után. És erre a kérdésre mégsem lehet elfogulatlanabban, felvilágosultabban, emberségesebben és történelmiben válaszolni, mint ahogyan Semprun teszi. Engedjék meg, hogy talán egy kissé hosszán idézzek a regényből, de ezt a dolgok másik oldalának megértéséhez is nagyon fontosnak vélem: „Mert ha ezek az emberek boche-ok, rohadt németek, ha csakugyan azok, sohasem lesz belőlük más. Boche-lényük olyan lényegi tulajdonság, melyen semmilyen emberi cselekvés nem tud változtatni. Ha boche-ok, örök időkre azok is maradnak. Akkor ez már nem társadalmi adottság, mint az, hogy valaki német és náci, hanem valóság, mely ott lebeg a történelem fölött, s amely ellen nincs mit tenni. Hiába pusztítják el a német hadsereget,

akik túléltek, boche-ok maradnak mindörökké. Azaz akár ölbe tett kézzel várhatjuk, hogy múljék az idő. Csakhogy ezek az emberek természetesen nem boche-ok. Németek, gyakran náci is. Jelenleg kicsit túl gyakran. Német lényük, s túl gyakran náci lényük egy adott történelmi képződmény része, és ezeket a kérdéseket csak az emberi gyakorlat tudja megoldani majd.”

*

Az emberi gyakorlathoz tartozik az is, hogy amikor rekviemet mondunk egy hadseregért, a Don-kanyarban, Voronyezsnél elpusztult második magyar hadseregért, az orosz hómezőkön elhullott százezer magyar katonáért, a hetvenezernyi, jobbára sebesülten fogságba esett magyar férfiéért, a rekviem fájdalmába a vezeklés hangjának is bele kell vegyülnie. Mert való igaz, hogy a zömében parasztokból, munkásokból álló, frontra hurcolt hadsereget a németek eleven hűspajzsként tolták maguk előtt a biztos halálba, s az SS-ek brutalitásához a magyar hadvezetés könyörtelensége és felelőtlensége is hozzájárult, de azt sem szabad elfelejteni, hogy ez a második hadsereg nem a magyar határokat védte *belülről*; történelmi szerepét tekintve egy igazságtalan, hódító hadjárat részese volt. És legyen teljesebb a kép. Idézek Ránki György *Emlékiratok és Valóság Magyarország második világháborús szerepéről* című könyvéből: „A 2. magyar hadsereg 1942 nyarán aktívan bekapcsolódott a Szovjetunió elleni hadműveletekbe. Részt vett a német hadsereg sikeres nyári offenzívájában, s elérte a Don vonalát. A megszállási feladatokat betöltő egységek a brjanszki erdő környékén folytatták harcukat a partizánokkal. A magyar fasiszta csapatok loptak, raboltak, a tiszték, altiszték, de a legénység egy része is a rablásoknak ellene szegülő helyi lakossággal szemben vad-

állati kegyetlenséggel járt el.” Tehát, amikor tisztaságról beszélünk, az értelmetlenül elpusztult Istvánok, Sándorok, Andrások édesanyjának, feleségének gyászáról, gondolnunk kell a Vologyák, Zoják, Nyikiták édesanyjának, szerelmesének gyászára is. Ők otthon voltak, saját falujukban. De az égő szemű, tizennyolc éves Hansok, szőke hajú Walterek, Josephek édesanyjának fájdalma is lehúzza a bevérzett mérleg serpenyőjét. A német hadsereg többségét is – mint minden hadseregét, minden társadalomét a közlegénység zömét munkások és parasztok alkották, hamis tudattól fanatizálva, vagy egyszerűen a parancsnak, az életösztönnek engedelmeskedve. Ami azonban a történelmi szerepet illeti, világos, határozott vonalakkal el kell választani a tisztát és a beszennyezettet, ha ez mégoly keserű, tragikus következtetésekkel jár is.

Ismét Semprun. Az elfogott ellenállót a francia börtönben német katona őrzi, jószándékúan bizonykodik, hogy ő nem akart semmilyen háborút. A bebörtönzött író nincs meggyőződve róla. Miért nem? „– Mert itt van a puskájával.” – „Hát hol lehetnék? – kérdezi tompa hangon.” „– Agyonlőhették volna, ülhetne koncentrációs táborban, lehetne katonaszökevény.” „– Nem olyan könnyű az – mondja.” „– Persze, hogy nem. S azt hiszi, az könnyű, amikor az embert a maga honfitársai vallatják, a Feldgendarmerie csendőrei vagy a gestapósok?”

Egyszóval a kérdés bonyolult, átkozottul bonyolult, ahogy mondani szokták. A második világháborús magyarságképbe beletartoznak a tiszták és bemocskoltak, bűnösök és áldozatok, a becsapottak és a tudatosan félrevezetők, a félősek és az ellenállás szabadságát választók, beletartoznak a magyarok *ellen* elkövetett igazságtalanságok, és a magyarok *által* elkövetett igazságtalanságok, a deportálások, a feljelentők és az üldözötteknek bátran segítséget nyújtók, beletartoznak a krematóriumok kéményéből kicsapó narancssárga lángok, a

füstbe ment tervek és füstbe ment emberek. Túl sok minden beletartozik.

*

És miért mondtuk el mindezt? Természetesen nem azért, hogy egy Németországban munkát vállaló magyar napszámos csoport sorsáról szóló filmbe Voronyezst és a krematóriumokat belegyömöszöljék. Csupán annyi volt szerény szándékunk, hogy a leegyszerűsített szemlélet ellen emeljünk szót, s hogy a József Attila-i mottót jelentésében értelmezzük. Ha nem számítjuk le az ostobaságot, múltunkat, életünket és a gyomraink, csak akkor lehetünk igazán tiszták, csak akkor nyithat ajtót nekünk a reménység.